

УДК 372.8:811.161.2

Шелехова Г. Т.

КУЛЬТУРА СПРИЙМАННЯ МОВЛЕННЯ УЧНЯМИ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлено питання культури сприймання усного й писемного мовлення, що базуються на теорії комунікації і знанні процесів мовленнєво-мислительної діяльності людини, наголошено на необхідності формування в учнів основної школи культури сприймання почутого й прочитаного, запропоновано основні вимоги до її дотримання школярами в різних життєвих ситуаціях.

Ключові слова: сприймання мовлення, аудіювання, читання, культура сприймання мовлення, культура мовлення, культура спілкування.

В статье освещаются вопросы культуры восприятия устной и письменной речи, которые основываются на теории коммуникации и знании процессов речево-мыслительной деятельности человека. Акцентируется внимание на необходимости формирования в учащихся основной школы культуры восприятия услышанного и прочитанного, предлагаются основные требования к ее соблюдению школьниками в разных жизненных ситуациях.

Ключевые слова: восприятие речи, аудирование, чтение, культура восприятия речи, культура речи, культура общения.

The paper highlights the cultural issues of perception of speech and writing, based on the theory of communication and knowledge of the process of speech-thinking human activity. Attention is focused on the need to create a culture of basic school students perception heard and read, offers the basic requirements for.

Key words: speech perception, listening, reading, speech, culture of speech perception, communication culture.

Пріоритетність завдань навчання школярів успішної комунікації, необхідної для сучасного життя, впливає з мети, закладеної в новій редакції Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти України (2011 р.) і програмі з української мови, якою передбачено формування вмінь і навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності на рівні сприймання, відтворення й продукування усного й писемного мовлення.

Так, програмою з української мови передбачено роботу з формування у школярів навичок культури спілкування, яка виявляється не тільки в доречному використанні формул мовленнєвого етикету, а й в умінні уважно слухати співрозмовника, у потрібний час призупиняти своє мовлення, щоб дати можливість висловитися співрозмовнику, оскільки слухання – це активна діяльність, їй передують бажання почути, інтерес до співрозмовника тощо, а це залежить від рівня моральності, культури людини.

Проблема культури мовлення знайшла своє висвітлення в працях вітчизняних і зарубіжних учених. Так, підвищенню рівня мовної й мовленнєвої культури присвятили праці українські вчені-лінгвісти І. Білодід, Д. Ганич, М. Жовтобрюх, І. Ковалик, В. Русанівський; російські вчені Л. Щерба, В. Костомаров, Л. Скворцов, Б. Головін, Н. Шведова, О. Лаптева, Т. Ладигенська, А. Домбровська, Н. Формановська, Г. Колшанський та ін.

Питання культури мови й мовлення, українського мовленнєвого етикету були об'єктом дослідження Н. Бабич, М. Білоус, С. Богдан, Л. Бондаренко, А. Коваль, Л. Мацько, С. Єрмоленко, М. Пентилюк, Л. Полюги, М. Стельмаховича, Я. Радевича-Винницького, Ф. Бацевича, Н. Подлевської, С. Дубовик та ін. Попри великий інтерес багатьох дослідників до питання культури спілкування, передусім культури продукування мовлення, *проблема культури сприймання почутого й прочитаного* потребує належної уваги, зокрема розроблення методики формування в школярів культури сприймання, підготовки таких комунікантів, які зможуть успішно спілкуватися в різних життєвих ситуаціях.

Мета статті – з'ясувати сутність культури сприймання мовлення, психологічні й лінгвістичні особливості процесу спілкування, взаєморозуміння людей, звернути увагу на важливість формування культури сприймання усного і писемного мовлення в учнів основної школи, запропонувати деякі шляхи розв'язання проблеми.

Культура спілкування – це сукупність якостей культури мови, культури мовлення й культури поведінки, які найкраще впливають на адресата, ураховуючи конкретну ситуацію відповідно до поставленої мети й завдань. Культура спілкування поєднує в собі культуру слухання, культуру говоріння, культуру читання й культуру письма.

Основою міжособистісного спілкування, вербальної комунікації загалом є процеси сприймання й породження мовлення. Обидва процеси є когнітивно зумовленими, інтенціональними й передбачають один

одного. Сміслові сприйняття, що є внутрішнім психологічним механізмом слухання, являє собою складний процес, обумовлений низкою особливостей і факторів, урахування яких може сприяти оптимізації цього виду мовленнєвої діяльності й навчальної діяльності загалом. Навчання аудіювання, читання (тобто сприймання усного й писемного мовлення) базуються на теорії комунікації і знанні процесів мовно-мислительної діяльності.

Так, компетентнісний комунікативно-діяльнісний та особистісно орієнтований підходи до навчання української мови, які цілеспрямовано використовуються в сучасній шкільній практиці, розглядають спілкування як активність людей, у процесі якої вони, взаємодіючи і впливаючи один на одного за допомогою знаків (зокрема мовних), організують свою спільну діяльність [2, с. 14].

На основі цього трактування можна визначити основні характеристики спілкування:

1. Будь-яке спілкування (безпосереднє й опосередковане) розпочинається з мотиву й певної мети, тобто з того, заради чого щось повідомляється, сприймається на слух, читається й пишеться. Таку діяльність можна розглядати як певну сукупність або систему умотивованих і цілеспрямованих процесів [3, с. 46]. Це зумовлює необхідність умотивовувати кожну мовленнєву й немовленнєву дії учнів як під час навчання їх мовних засобів спілкування, так і самого спілкування як процесу. А отже, учень повинен уявляти мету своєї мовленнєвої й немовленнєвої поведінки та її кінцевий результат, успішність якого не можлива без дотримання культури сприймання й продукування.

2. Спілкування – це не просто обмін інформацією, спрямований на досягнення певної мети, а активна взаємодія учасників цього процесу, мета якого здебільшого має “немовний” характер. При цьому мова відіграє роль засобу здійснення цієї взаємодії.

3. Ефективність процесу активної взаємодії значною мірою залежить від взаємовпливу і взаєморозуміння його учасників, хоча процес мовленнєвого спілкування не завжди характеризується повнотою розуміння й необхідним рівнем контактності. Взаєморозумінню можуть перешкоджати соціальні і психологічні бар’єри у свідомості співрозмовників. Перші – зумовлені соціальними обмеженнями, рівнем володіння співрозмовниками культурою поведінки й спілкування, а також соціальною диференціацією співрозмовників. До психологічних чинників, які впливають на процес взаєморозуміння, можна віднести психологічну несумісність партнерів у спілкуванні, сором’язливість, недовіру до людей, некоммунікабельність тощо.

Отже, виникає потреба будувати такий навчальний процес, у якому відбувається розвиток здатності учнів до спілкування, формування в них умінь не тільки коректно в мовному відношенні визначити свою мовленнєву поведінку зі співрозмовником, а й досягти при цьому взаєморозуміння з ним. Варто зазначити, що взаєморозуміння передбачає не лише позитивне сприймання співрозмовника, його думки, дії, а й формування власної позиції (навіть протилежної), проте мовленнєва взаємодія має залишатися толерантною й спонукати до подальших контактів. Саме в такий спосіб потрібно навчати школярів культури сприймання усного й писемного мовлення як важливого засобу взаємодії один з одним й необхідного механізму здійснення успішного діалогу (полілогу).

Для розуміння мовленнєвої поведінки людини необхідно розрізнити поняття внутрішнього й зовнішнього мовлення. Внутрішнє мовлення відрізняється від зовнішнього не лише відсутністю “озвучення”, це “мовлення для себе”. Завдяки своїм властивостям воно потребує менше часу, ніж зовнішнє, тому ми думаємо швидше, ніж говоримо. Саме внутрішнє мовлення виконує функцію обдумування, планування, внутрішньої підготовки процесу спілкування й обміну думками, реакції на почуте і є обов’язковою умовою зовнішнього мовлення. Водночас воно бере участь у сприйманні чужого мовлення, перекладаючи його зміст у власні поняттєві структури, ущільнюючи текст, щоб слідкувати за думкою співрозмовника, розкривати його задум, мовленнєву стратегію й тактику тощо.

Зовнішнє мовлення і сприймання чужого мовлення залежить від того, наскільки людина володіє мовою – її фонетикою, лексикою, фразеологією, граматику, стилістикою. Отже, мовець повинен розширювати й поглиблювати своє знання з мови й мовлення, удосконалювати, відшліфовувати своє мовлення, підносити його культуру, бо в цьому людина виявляє себе як особистість [7].

Етикетне спілкування як один із складників комунікативної діяльності теж залежить від рівня володіння мовою. Щоб мовлення мало етикетний характер, мовець повинен знати відповідні засоби вираження й уміти їх використовувати у спілкуванні, перетворюючи внутрішнє мовлення у зовнішнє.

За матеріальним вираженням спілкування має два види, які реалізуються здебільшого одночасно: вербальне, тобто словесне, і невербальне – поглядами, мімікою, жестами тощо.

Науковими дослідженнями доведено, що невербальними засобами відбувається від 40 до 80% комунікації [5, с. 2], причому 55% повідомлень сприймається через вирази обличчя, позу, жести, а 38% – через інтонацію й модуляцію голосу. З’ясовано, що словесне спілкування під час бесіди займає близько 35%, а понад 65% інформації передається за допомогою невербальних засобів спілкування.

Невербальний етикет спілкування не менш важливий, ніж вербальний. Усне мовлення сприймається слухачами разом із жестами, мімікою, ходом, рухами тіла, що супроводжують мовлення і становлять у сукупності “мову зовнішнього вигляду”. Невербальні засоби спілкування, які супроводжують вербальне

мовлення, створюють підтекст, який полегшує, збагачує й поглиблює сприймання інформації, що передається. Відповідність невербальних засобів спілкування меті і завданням, змісту словесної комунікації – важливий елемент культури спілкування [5, с. 26].

З огляду на сказане і врахування незадовільного сучасного стану роботи в школі над виробленням в учнів культури сприймання мовлення, слід на уроках української мови систематично й цілеспрямовано навчати учнів використовувати формули мовленнєвого етикету, невербальні засоби відповідно до ситуації спілкування й видів мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо).

Отже, якщо проблемі формування й розвитку в школярів культури спілкування в процесі продукування мовлення і програмою з української мови, і окремими методиками приділяється увага, то питання культури сприймання мовлення потребує значної уваги.

Дослідження вчених свідчать, що високою культурою слухання відзначаються лише деякі з тих, що спілкуються. Водночас невміння слухати нерідко є основною причиною неефективного спілкування, непорозумінь і конфліктів у житті сучасного суспільства. Зокрема неправильність спілкування, його недостатність чи повна відмова від нього часто є причиною непорозумінь між людьми, які полягають насамперед у порушенні стандартів культурної поведінки, етичних та естетичних норм у використанні вербальних чи невербальних засобів комунікації. *Рівень дотримання культури спілкування часто впливає на поведінку співрозмовників більшою мірою, ніж сам зміст мовлення.* Етикетність спілкування полягає не тільки у нормативному застосуванні формул мовного етикету в стандартних етикетних ситуаціях, а й охоплює комунікативну поведінку людини загалом.

Успішність сприймання усного висловлювання залежить: 1) від самого слухача (від рівня розвитку в нього мовленнєвого слуху, пам'яті, наявності уваги, інтересу тощо), його індивідуально-психологічних особливостей; 2) від мовних особливостей сприйнятого мовлення і його відповідності мовленнєвому досвіду і знанням учнів; 3) від умов сприймання висловлювання [4, с. 123].

Отже, на сприймання тексту впливають різноманітні фактори – соціально-психологічні, лінгвістичні, емоційні і т. п. Наприклад, для сприймання навчального *письмового* тексту першочергове значення має вік учня, рівень його культури тощо. Так, на розуміння тексту наукового стилю мовлення впливають ступінь близькості системи понять, що розкриваються в тексті, знання читачем великого контексту і підтексту; спрямованість уваги читача; особливості його пам'яті, мислення та уяви; ступінь володіння технікою читання. На успішність сприймання також впливають і властивості самого тексту, його логіко-композиційна структура, мовна доступність тексту. За читанням вголос можна судити про глибину розуміння сприйнятого тексту [8, с. 149].

Слухання і читання належать до пасивних видів мовленнєвої діяльності, проте вони мають безпосереднє відношення до набуття вмінь розуміння повідомлень, текстів, дискурсів, розпізнавання й виділення інформації та способу її оцінки. Шлях, який проходить реципієнт, сприймаючи усне й письмове висловлювання, має таку послідовність: фізичне сприйняття повідомлення (тексту), розуміння прямого, поверхового значення, співвіднесення із мовленнєвою ситуацією, контекстом (у широкому сенсі), розуміння глибинного значення, співвіднесення з фондом знань, припущеннями, інтелектуально-емоційне сприйняття повідомлення, усвідомлення його смислу, концепту, а також мети, намірів адресанта [1, с. 98].

Варто наголосити, що дуже важливо школярів знайомити з правилами культури поведінки, вимогами щодо культури сприймання усного й писемного мовлення: записувати їх у зошити, вивішувати на стенді в шкільному кабінеті чи класній кімнаті, за допомогою так званої “крапельної методики” і створення відповідних мовленнєвих ситуацій (природних й уявних) поступово формувати в учнів необхідні вміння й навички. Можна скористатися ефективною методикою формування культури спілкування в учнів 5–6 класів на уроках української мови, створеною та експериментально перевіреною Н. В. Подлевською [6].

Пропонуємо перелік *основних вимог щодо культури сприймання усного мовлення (для слухача), культури сприймання писемного мовлення (для читача)*, з якими варто ознайомити учнів основної школи і відпрацьовувати на уроках української мови, учити переносити набуті ними вміння й навички у різні життєві ситуації.

Для слухача:

- зайняти зручну для слухання позу;
- використовувати елементи невербального спілкування (повернутися обличчям до мовця, встановити з ним візуальний контакт), а також виявляти розуміння й певну симпатію;
- слухати потрібно уважно, не перебивати мовця, (якщо потрібно дуже сказати, то лише після паузи, яку робить мовець, або після закінчення речення);
- пам'ятати про мету слухання;
- зосередити свою увагу на змісті почутого;
- не робити зауваження тому, хто говорить;
- не відволікатися на сторонні справи;
- у разі потреби перепитати чи уточнити незрозумілі місця слід це робити після прослуховування висловлювання, попередньо занотувавши те, що вимагає, на ваш погляд, уточнення чи глибшого розкриття;

- не висловлювати свого незадоволення або небажання слухати ;
  - у разі незгоди зі змістом сприйнятого, не висловлювати занадто емоційно свою позицію;
  - задавати уточнювальні запитання типу: “*будь ласка, уточніть це*”, “*чи можливо повторити це раз?*”, “*я хочу перевірити, чи правильно зрозумів (ла), будь ласка, повторіть ще раз...*” тощо;
  - зробити висновки із почутого;
  - якщо ж трапляються люди-балакуни, яких “важко переслухати”, то треба знайти привід для швидкого припинення розмови (*перепрошую, але мені потрібно...; вибачте, але за 5 хвилин я маю...; я згадав(ла), що...*);
  - подякувати мовцеві за сприйняту (*потрібну, цікаву, переконливу*) інформацію.
- Для читача (який сприймає текст, читаючи його вголос і мовчки):
- книжку слід тримати на відстані не ближчій, ніж 30 см від очей; промені світла повинні падати на книжку зліва або зверху;
  - читати виразно, чітко, достатньо голосно, правильно вимовляти слова;
  - дотримуватися під час читання відповідної до змісту інтонації;
  - за потреби наголошувати на якійсь частині тексту, виділяти її інтонаційно;
  - правильно поводитися з книжкою: не переламувати її, не загинати, не виривати сторінок, не слинити пальці, перегортаючи сторінки, під час читання не їсти, не робити поміток у книжці;
  - для кращого запам’ятовування сприйнятого варто користуватися способами запису прочитаного (складати план, тези, робити виписки, конспектувати);
  - не відволікатися на сторонні справи під час читання тексту;
  - вдумливо читати, осмислювати, розуміти прочитане;
  - уміти розпізнавати логічний зв’язок між окремими частинами тексту, прогнозувати подальший зміст тексту, аналізувати його, висловлювати свій погляд щодо прочитаного тощо.

Отже, культура сприймання почутого й прочитаного є складником загальної культури людини, проте передусім школа покликана сформувати в учнів уміння й навички гуманного взаємовпливу, дотримання вимог до культури сприймання й продукування мовлення, що є запорукою успішного спілкування, уникнення конфліктів у житті суспільства.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Вид. центр “Академія”, 2004. – 342 с.
2. Колшанский Г. В. Лингвокоммуникативные аспекты речевого общения / Г. В. Колшанский // Иностр.яз. в шк. – 1985. – № 1. – С. 12–16.
3. Леонтьев А. А. Язык, речь и речевая деятельность / А. А. Леонтьев. – М. : Просвещение, 1969. – 214 с.
4. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах : [підручник / кол. авторів під керівн. С. Ю. Ніколаєвої]. – Вид. 2-е, випр. і перероб. – К. : Ленвіт, 2002. – 328 с.
5. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих по их жестам / А. Пиз. – Новгород : ЭКСМО, 2003.
6. Подлевська Н. В. Формування культури спілкування в учнів 5–6 класів на уроках української мови : дис. ... канд. пед.наук : 13.00.02 / Н. В. Подлевська. – К., 2010. – 308 с.
7. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Я. Радевич-Винницький. – Львів, 2001. – 223 с.
8. Шанский Н. М. Что такое язык и что такое владеть им? / Н. М. Шанский, И. Л. Резниченко, Т. С. Кудрявцева [и др.] ; под.ред. Н. М. Шанского. – Л. : Просвещение, Ленинградское отделение, 1989. – 148 с.